

## SOVYET ASKERİ MÜDAHALESİNDEN ÖNCE SOVYETLER BİRLİĞİ-AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ (1919-1979)

Dr. Ulaş Töre SİVRİOĞLU\*

### ÖZ

*Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'a müdahalesi 20. yüzyılın en önemli olaylarından biridir. Müdahalenin seyri ve sonuçları çok yönlü araştırmalarca irdelenmiştir. Ancak müdahale öncesinde Sovyet-Afgan ilişkilerinin düzeyi yeterince incelenmemiştir. Oysa Sovyetlerin Afganistan'da başlangıçta büyük bir savaşın içine çekildiğini görememesinin en önemli sebeplerinden biri tarihleri boyunca iki ülke arasında gerçekten yakın ilişkiler kurulmuş olmasıydı. Bu makalede Sovyetlerin Afganistan'a olan ilgisinin kökenleri, iki ülke arasındaki mali, siyasi, kültürel ilişkilerin düzeyi incelenmektedir.*

**Anahtar Kelimeler:** *Sovyetler Birliği, Afganistan, siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler*

**JEL Kodları:** *N45, N15, N75*

## SOVIET UNION-AFGHANISTAN RELATIONS BEFORE THE SOVIET MILITARY INTERVENTION (1919-1979)

### ABSTRACT

*The intervention of the Soviet Union in Afghanistan in 1979 is one of the most important events of the 20th century. The course and results of the intervention have been examined by multi-faceted research. However, the level of Soviet-Afghan relations has not been adequately studied before the intervention. However, one of the most important reasons why the Soviets could not see that it was initially engaged in a great war in Afghanistan was the fact that close relations were established between the two countries throughout their history. In this article, the origins of the Soviets interest in Afghanistan, the level of financial, political and cultural relations between the two countries are examined*

---

\* Dr., Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Misafir Öğretim Görevlisi, e-mail: toresivriogluotmail.com

#### **Makale Geçmişi/Article History**

Başvuru Tarihi / Date of Application : 13 Mart 2020

Düzeltilme Tarihi / Revision Date : 6 Nisan 2020

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 3 Haziran 2020

**Araştırma Makalesi/Research Article**

**Key Words:** *Soviet Union, Afghanistan, political, economic and cultural relations*

**JEL Codes:** *N45, N15, N75*

## 1. GİRİŞ

Sovyetlerin Afganistan'a askeri müdahalesi (1979-1989) boyunca yaşananlar çok sayıda bilimsel analiz ve araştırmaya konu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu konu hakkında yapılan gözlemler Afganistan "macerasının" Sovyet dış politikasının en büyük hatalarından biri olarak görmektedir (Osman, 2015: 421). Bu sebeple Afganistan için "Sovyetlerin Vietnam'ı" tabiri de kullanılmıştır (Tamarov, 1992). Öte yandan Soğuk Savaş döneminde Afganistan konusunda daima "temkinli hareket" etmeye özen göstermiş olan (Rubinstein, 1985: 196-197) Sovyetler Birliği'nin nasıl olup da Afganistan'da sonuçları belirsiz böylesi bir maceraya atıldığı (veya atılmak zorunda kaldığı) konusu yeterince incelenmiş değildir.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan macerasına atılmasında bu ülkeyle kurulmuş uzun süreli dostluk ilişkisinin yarattığı özgüven de etkili olmuştur. Bu dostluk ilişkileri 1979 öncesindeki yoğunluğu neticesinde Afganistan'a giren Sovyet askerleri, Afganistan hükümetinden alınan davet üzerine "dost ve müttefik" bir ülkeye yardıma geldiklerini düşünmekte (Aleksyeviç 2018:242) ve bir tür protokol görevi yürüteceklerini sanmaktaydılar (Abdul Vekil, 2016: 353-356). Hatta bu sebeple birçok subay ailesini de yanında getirmişti.<sup>1</sup> Bu çalışmada Sovyet-Afgan ilişkilerinin savaş öncesi dönemine odaklanılarak 1979 Sovyet müdahalesinin alt yapısını oluşturan tarihsel, ekonomik, kültürel koşullar anlaşılmaya çalışılmış özellikle de 1919-1979 yılları arasındaki 60 yıla odaklanılmıştır.

## 2. RUS –AFGAN İLİŞKİLERİNİN İLK DÖNEMİ

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesiyle başlayan olaylar birçok uzmana göre 19. yüzyılda "Büyük Oyun" adı verilen Britanya-Rus rekabetinin doğal uzantısını temsil etmektedir. Aslında Rusların Afganistan coğrafyasına olan ilgisi "korkunç" lakabıyla tanınan IV. İvan'ın (1440-1505) hükümdarlık yıllarına kadar geriye gitmektedir. Küçültücü *knez* unvanını terk ederek *çar* (*caesar*) unvanını benimseyen IV. İvan, Rusya'nın artık emperyal bir güç olma yolundaki adımlarını başlatan isimdi. O dönemde Timurluların egemenliği altında olan Afganistan coğrafyasına ayak

---

<sup>1</sup> <https://fakty.ua/145919-shkidchenko>

bastığını bildiğimiz en eski Rus elçilik heyeti de bu ülkeye Korkunç İvan'ın emriyle 1490 yılında ulaşmıştır. Bu tarih, henüz ortada “Afganistan” isimli bir devlet olmasa da Rus-Afgan ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir ( Петров, 2015: 10). İlişkileri daha köklü gösteren bu sembolik tarihe rağmen 19. yüzyıla kadar Rusların Afganistan coğrafyasıyla üzerinde kuvvetli bir ilişkisi olmamıştır.

Ruslar, İran, Türkmen bozkırları ve Özbek hanlıklarının aleyhine olan yayılımlarının kaçınılmaz sonucu olarak 1830'larda artık Afgan Emirliği sınırına dayanmışlardır. Bu dönemde Afganistan'da Britanyalıların desteklediği ayaklanmalar sebebiyle zor durumda olan Dost Muhammed Han (1826-1863) Rusların desteğini almaya çalışmaktadır. Bu maksatla 1830'ların başında tarihte ilk kez bir Afgan elçisi St. Petersburg'a gelerek Çar I. Nikolay'dan (1825-1855) yardım istemiştir. Ancak o dönemde Britanya ile karşı karşıya kalmak istemeyen Rusların bu isteğe olumlu karşılık vermemişlerdir (Петров, 2015: 12). Ancak zamanla Ruslar Afganistan coğrafyasında etkili olmadan Türkistan'daki hâkimiyetlerinin de süreklilik kazanamayacağını fark etmişler ve Britanya'nın bölgede etkisini kırmak amacıyla Kabil'e 1837'de Teğmen İvan Viktoroviç Vitkeviç (1808-1839) başkanlığında bir elçilik heyeti göndermişlerdir (Петров, 2015: 14-15). Bu dönemde Britanya'nın etki alanı da Afganistan'ın güney sınırlarına ulaşmış durumdaydı ve İngilizlerce desteklenen Sih kabileleri Dost Muhammed'e karşı isyan eden Şah Şüca'yı desteklemekteydiler (Kakar, 2006: 160-161). 1834'te Peşaveri Afganlardan almışlar ve giderek kuzeye yayılmaya başlamışlardı İvan Vitkeviç Kasım 1837'de Kabil'e ulaşmış ve Dost Muhammed Han'a yıllık 2 milyon rublelik nakit ve 2 milyon rublelik değerinde de emtia yardımı yapılacağı vaadinde bulunmuştur (Петров, 2015: 10).

Bu yaklaşmayı engellemek için Britanyalılar tarihte “I. Anglo-Afgan Savaşı” olarak anılan işgal seferini başlatmış; ancak Dost Muhammed Han'ı devirmeyi başaramamışlardır. Dost Muhammed Han'ın oğlu Şir Ali Han (1863-1878) da Britanyalıların kıskırttığı ayaklanmalar nedeniyle Ruslardan yardım istemiştir. 1878'de Kâbil'e gelen Rus elçisi General Stolietov fillerin süslendiği kalabalık bir törenle karşılanmış, Afgan kaynaklarına göre Rus elçisi bir ittifak antlaşması dahi imzalamıştır (Habibi, 1970: 124). Bu antlaşmaya göre Ruslar Afganistan'ın Ahmed Şah Durranî (1747-1773) zamanındaki eski geniş sınırlarını tanımış ve Afganistan'a askeri, malî yardımda bulunmayı kabul etmişlerdir. Bu beyan Rusların, Britanya Hindistan'ına ait olan Peşaver bölgesinin hatta İndus Nehri havzasındaki toprakların Afganistan'a ait olduğunu kabul ettikleri anlamına geliyordu. Ruslar ayrıca Afganistan'da üç demiryolu ve telgraf hattı kurmayı da taahhüt etmişlerdir. Bu antlaşma hakkındaki bilgilere yalnızca Afgan kaynaklarında rastlanmakta İngiliz ve Rus arşivlerinde bu maddelerden bahsedilmemektedir (Bayur, 1987: 434-440). İngilizlerin bu ziyarete verdikleri tepkiler sonucu gelişen olaylar “II. Anglo-Afgan Savaşı” adı verilen çatışmaya ve sonunda Şir Ali Han'ın devrilmesine sebep olacaktır.

Sonuç olarak 19. yüzyıl boyunca Britanya baskısı altında kalmış olan Afganistan emirlerinin Rusya'yı potansiyel bir müttefik olarak gördükleri söylenebilir. Ruslar ise Britanya'nın gücünden çekindikleri için Afganistan'dan gelen yardım, silah, para vb. talepleri genellikle karşılıksız bırakmışlardır. 20. yüzyıla girildiği zaman Habibullah Han (1901-1919) devrinde bir asırlık Britanya-Rusya rekabeti Avrupa'da Almanya'nın önlenemez yükselişi karşısında sona ermiş ve her iki devlet 1907'de aralarında Afganistan, İran, Osmanlı Devleti de olmak üzere bir dizi Müslüman ülkenin paylaşılmasına dayalı gizli antlaşmalar imzalamışlardır (Toprak 2019: 55-67). Bu antlaşmalarla Rusya, Afgan işlerine karışmayacağına dair Britanya'ya söz de vermiştir.

### **3. EKİM DEVRİMİ VE EMANULLAH HAN (1919-1929) DEVRİNDE SOVYET-AFGAN İLİŞKİLERİ**

Rus-Afgan ilişkilerinde Ekim Devrimi önemli bir miladı temsil etmektedir. 1917-1920 yılları arasında Rusya'da süren şiddetli iç savaşta Britanya'nın Beyazlara verdiği açık destek Bolşevikleri Türkiye, Afganistan gibi güney komşularıyla yakınlaşmaya yöneltmişti (Carr, 2014). Afganistan'da Emanullah Han'ı (1919-1929) iktidara gelir gelmez 28 Şubat 1919 manifestosuyla Afganistan'ın dış politikada Britanya'ya bağımlı hale getiren Gandamak Antlaşması'nı<sup>2</sup> tanımadığını belirtmiş, Afganistan'ın bağımsızlığını tek yanlı olarak ilân etmiştir (Saikal, 2004:60-61). Bunu takip eden zaman zarfında Britanya'ya karşı Nisan 1919 sonunda cihat ilan edildi ve böylece "Üçüncü Anglo-Afgan Savaşı" olarak bilinen çatışma başlamış oldu.

III. Anglo-Afgan Savaşı, Bolşeviklerin de ilgi alanının bu ülkeye kaymasına sebep olmuş ve dış yardıma ihtiyacı olan Emanullah Han da selefleri gibi Ruslardan yardım istemeye karar vermiştir. Bolşevikler 1918 sonlarına doğru Afganistan sınırlarına kadar güçlerini yaymışlardır. Pamir Dağları bölgesinde karşı devrimcilerle yaşanan çatışma sonunda Orta Asya'da Rus nüfusun görece kalabalık olduğu Taşkent'te Bolşevikler Eylül 1918'de yönetimi ele geçirdiler (Saikal 2004:266). Böylece Afgan Padişahlığıyla ilk resmi temasları doğrudan kurabilme fırsatı elde etmiş oldular. Ancak Habibullah Han iktidarda olduğu sürece iki ülke arada bir ittifak kurmak mümkün görünmüyordu. Nihayet Habibullah Han'ın suikast sonucu ölümüyle bu ittifak mümkün hale gelmiştir.

Emanullah Han'ın Ruslarla ilk teması geçmişte de olduğu gibi Afgan tarafının talepleri doğrultusunda başlamıştır. Sovyet hükümeti ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkilerin başlamasını sağlayan kişi ise kendisini "Sürgünde Özgür Hindistan Hükümetinin" başkanı ilan etmiş olan Hint milliyetçisi Raja Mahendra Pratap'tı (1886-1979). Pratap 1915 yılından beri Almanların mali desteği ile Afganistan'ın başkenti Kâbil'de faaliyet yürütmekteydi (Boose, 1970: 336). Pratap, Şubat Devrimi (1917) sonrasında Menşevik hükümetten de Britanya'ya karşı verdiği mücadelesine destek istemiş ancak; bu görüşmelerden bir sonuç çıkmamıştı (Boose, 1970: 336). 1918 Mart ayında

<sup>2</sup> Afgan Emiri Yakub Han'ın Britanya temsilcileriyle 26 Mayıs 1879'da imzaladığı antlaşma Afganistan'ı diplomatik ilişkiler açısından Britanya'ya bağımlı hale getirmişti.

Pratap yine şansını deneyerek Bolşevik liderlerden Troçki ile görüşmüş; ancak bu görüşme de neticesiz kalmıştı. Nihayet Emanullah Han'ın tahta çıkmasıyla Pratap ve “sürgünde Hint hükümetinin” şansı dönmüştür. Yeni Afgan Emirinin desteğini almış olan Pratap, “Başbakanı” Mevlana Bereketullah'ı (1854-1927) Sovyet liderleriyle görüşmeye göndermiştir. Mayıs 1919'da Bereketullah, yanında Afgan Emiri Emanullah'ın Lenin'e yazdığı bir mektup ve 7 kişilik Hintli heyetle Moskova'ya gelerek Sovyet-Afgan ilişkilerini başlatan kişi olmuştur (Kumar, 1990: 53). Emanullah Han'ın 7 Nisan 1919 tarihli mektubunda, Lenin'e şöyle sesleniyordu: “*Saygıdeğer majesteleri benim büyük ve nazik dostum, Büyük Rus devletinin başkanı, Sizle biz yoldaş ve bütün insanlığın dostlarıyız. Siz ve biz İnsanların barışı ve iyiliğini gözetmekle asil ve onurlu bir görev üstlendik ve birlikte dünyadaki ülkelerin ve ulusların özgürlük ve eşitlik ilkesini ilan ettik. İlerleme yolunda çaba sarf eden Afgan halkı adına bağımsız ve özgür Afganistan'ından size dostluk elinin uzanmasından dolayı mutluluk duymaktayım.*” (Saikal, 2004:266). Bolşevikler ile farklı dünya görüşleri olmasına rağmen Hint-Afgan heyetini temsilen Bereketullah bu işbirliğinin dayanaklarını 6 Mayıs 1919 tarihli *İzvestiya* gazetesinde şu şekilde açıklamaktaydı: “*Ben ne komünistim ne de sosyalist, ama benim siyasi programım İngilizlerin Asya'dan atılmasını içeriyor. Asya'nın, baş temsilcileri olan İngilizler olan Avrupa tarafından sermaye olarak kullanılmasının amansız düşmanıyım. Bu açıdan komünistlere yakın sayılırım ve bu bakımdan doğal müttefikiz*” (Carr, 2015:225).

Başlangıçta Bolşevikler Emanullah Han'ın ittifak talebine nasıl bir cevap vereceklerine karar verememişlerdi. Zira bütün siyasal hayatları boyunca Çarlığın ve monarşilerin aleyhinde bir tutum takınmış Bolşevik partisinin gelenekleri için bir hükümdarı desteklemek ilk bakışta çelişik bir durumdu. Emanullah Han meselesi karşısında alınan tavır Bolşevikler için de yeni bir sınavdı ve Hanın desteklenmesi kararı parti içinde ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Stalin ilk baskısı 1924'te yapılan *Leninizmin Temelleri* adlı kitabında bu tartışmalara Afganistan Emirinin desteklenmesinin doğru bir karar olduğunu şu cümlelerle savunmuştur: “*Afganistan Emiri'nin Afganistan'ın bağımsızlığı için mücadelesi, Emir'in ve mücadele arkadaşlarının monarşist görüşlerine rağmen, nesnel olarak devrimci bir mücadeledir; çünkü bu mücadele emperyalizmi zayıflatmakta, parçalamakta ve onun altını oymaktadır.*” (Stalin,1997: 79). Stalin'e göre Afgan emirinin monarşist merkeziyetçi mücadelesi, Britanya İşçi partisinin ve Avrupalı sosyal demokratların “sözde” proleter-demokratik siyasetinden ve söylemlerinden çok daha ilerici bir noktada idi. Zira Emir, emperyalizme karşı mücadele verirken; Avrupalı sosyal demokratlar emperyalizmi şirin göstermenin telaşı içindeydiler (Stalin, 1997: 79). Elbette tüm Bolşevikler sadece anti-emperyalist siyasetin tek başına bir hükümdarı desteklemek için yeterli neden olarak görmemekteydiler. Bu sebeple Afganistan'ın kendine has koşullarında Emanullah Han'ın 18. yüzyılın aydınlanmacı monarşistlerini andıran reformcu-ilerici bir hükümdar portresi çizdiği önemle vurgulanmaktaydı (Carr, 2015: 224). Bolşevik siyasetin reformcu ve ilerici bir kişilik de olsa Emanullah Han'ı destekleme konusundaki kafa karışıklığı sonraki senelerde de devam edecektir. 1929'da Afgan köylülüğü Emanullah Han'a karşı ayaklandığında

Bolşevikler bir kez daha siyaseten bölünecek, partinin bir bölümü “gerici hedefleri” de olsa köylü isyanını desteklemekten yana fikir beyan ederken; bir kısım ise aristokrat da olsa “ilerici” kraldan yana olmak gerektiğini savunacak ve bu tartışmadan ikinci grup galip çıkacaktı.

Netice olarak Bolşevikler Emanullah Han’a yardım etmeye kararlaştırdılar. Lenin yaklaşık bir ay sonra 27 Mayıs’ta (1919) Emir’in mektubuna “yabancı zalimlere” karşı verdiği mücadelede Afgan halkının yanında olduklarını” belirten bir telgrafla cevap verdi. Sovyet-Afgan ilişkileri bundan sonra hızla gelişmeye başlamış, Sovyet Rusya, Afganistan’ın bağımsız ve egemen bir ülke olarak tanıyan ilk devlet olmuştur (Saikal, 2004:266). Bu durum Sovyet Rusya için de geçerliydi. Bolşevik hükümeti de ilk kez başka bir devlet tarafından tanınmaktaydı. O dönemde tüm Avrupa kıtasında “iktidar gaspçıları” olarak görülen Bolşevikler için bu oldukça önemli bir adımdır ve Afganistan’la dostluk adımları Türkiye ve İran’la da benzer dostluk antlaşmalarının ardı ardına imzalanmasında etkili olmuştur. Bolşeviklerin savaş halinde olduğu Beyaz Ordu’nun Hazar Denizi çevresinde ve Kafkasya’daki yoğun etkinliği düşünüldüğünde bu antlaşmaların o dönem Bolşevik idare için ne kadar hayati olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Afganistan’da kurulan ilk devamlı elçilik binası da Ekim 1919’da Kabil’e ulaşacak olan Sovyet delegasyonuna ayrılmıştı. Dönemin belgelerine bakıldığında Bolşeviklerin Emanullah Han’ı Britanya karşısından desteklemekten öteye uzanan planları olduğu görülmektedir. Sovyet liderleri Afganistan’ı Hindistan alt kıtasına sıçrayacak olan devrimci dalganın sıçrama tahtası olarak görmekteydiler. Henüz Ağustos 1919’da Troçki Merkez Komite’ye sunduğu bir raporda “devrimin Hindistan’a doğru yayılmasının Macaristan’a yayılmasından daha kolay olacağını, Urallar veya Türkistan’da Asya halklarına dönük bir propaganda merkezi kurulması gerektiğini” söylemekteydi. Troçki açıkça Paris veya Londra’daki devrimin yolunun Kâbil, Kalküta ve Bombay’dan geçtiğini savunuyor (Budhraj, 1972:18), Afganistan Bolşevikler tarafından artık devrimin “Süveyş Kanalı” olarak isimlendiriliyordu (Saikal, 2004:67).

Ancak Ekim 1919’da Kabil’e gelen ilk Sovyet elçisi olan Bravin’in Moskova’ya gönderdiği raporlara bakılacak olursa Afganistan Emirinin ülkesini Hindistan’da bir ayaklanma için üs olarak kullanılması fikrine sıcak bakmadığı görülmektedir (Carr, 2015: 225). Bu pürüze rağmen ikili ilişkiler olumlu bir şekilde gelişmeye devam etmiştir. Sovyet Rusya’yı temsil eden Bravin’in Kabil’e ulaştığı günlerde Muhammed Vali Han önderliğinde bir Afgan heyeti de 10 Ekim 1919 tarihinde Moskova’ya ulaşmıştı. 14 Ekim’de Lenin Vali Han’ı kabul etmiş, ikili arasındaki sohbet bir saatten fazla sürmüştür. 17 Ekim 1919 tarihli *Pravda* Gazetesi’ne göre görüşmeler samimi bir hava içinde geçmişti. Bu heyet yanında Lenin’e ait bir mektupla Afganistan’a geri döndü. 27 Kasım 1919 tarihli bu mektupta “Tek bağımsız Müslüman ülke olan Afganistan’ın (İran ve Türkiye o yıllarda fiilen işgal altındaydı) köleleştirilmiş Müslüman halkları kendi etrafında birleştirerek onlara özgürlük ve bağımsızlığa giden yolda öncülük etme şeklindeki büyük tarihsel görevi üstelenecek devlet olduğunu” yazılmıştı.

Ardından Afganistan'la bir ticaret ve dostluk antlaşması yapılmasına hazır olduğundan söz edilmekteydi. Böylece sadece iki ülke arasında iyi ilişkiler kurmak adına değil ama aynı zamanda “yeryüzünün en açgözlü emperyalist hükümeti olan İngiltere'ye” karşı da ortak bir mücadele alanı doğacağı belirtilmekteydi (Carr, 2015: 226). Ancak Afgan tarafının Britanya'yı kızdıracak böyle bir dostluk antlaşması imzalama konusunda aceleci olmadığı anlaşılmaktadır. Afgan tarafının tedirginliğinin farkında olan Sovyet hükümeti adı Hindistan devrimi projesine bulaşmış olan Bravin'i görevden alarak daha mutedil bir isim olan Z. Surits'i Kâbil'e elçi olarak atamıştır. Surits'e Dışişleri Halk Komiserliği'nden yazılan talimatta “Emir'e (Emanullah Han) reformlar konusunda tavsiyelerde bulunması ancak bu ülkenin henüz aydın despotlar çağı olan -18. yüzyıl aydınlanmasının koşullarında yaşadığını unutmaması, Emir'in modernleşme yolunda attığı her adımın desteklenmesi; ancak Komünizm propagandası yapılmasından da kaçınılması” istenmekteydi (Saikal, 2004:67).

Sonunda karşılıklı tedirginliklerin giderilmesi ile Şubat 1921'de Afgan-Sovyet dostluk antlaşmaları imzalanmıştır. Antlaşmaya göre her iki taraf da diğerine karşı gelecek saldırılara karşı müttefikine yardım edecekti. Antlaşma sonucu Sovyetler Birliği, Herat, Mezar-ı Şerif, Meymene, Kandahar, Celâlâbad gibi kentlerde temsilcilikler açma hakkı kazandı. Buna mukabil Afganlar da St. Petersburg, Kazan, Semerkand, Merv gibi şehirlerde konsolosluk açma yetkisi elde ettiler. Yurtdışında konsolosluklar açılmaya başlanması Afgan diplomasisi açısından önemli bir yenilikti. Sovyetler antlaşma sonucunda Afganistan'a yıllık 1 milyon ruble yardım yapmayı Kandahar-Kâbil arasına telgraf hattı çekmeyi, Afganistan'a çeşitli alanlarda teknik uzman göndermeyi kabul etmişti (Wahab ve Youngerman, 2010:108). Bunu bazı imalathaneler ve küçük ölçekli fabrikaların kurulması takip etti. O güne kadar Afganistan'da Alman yapımı 6 savaş uçağı vardı. Sovyetlerin gönderdiği 5 uçakla birlikte Afgan hava kuvvetlerinin ilk çekirdeğini oluşturulmuş ve Afgan pilotları Sovyet Rusya'da eğitime başlamışlardır (Saikal, 2004:70). Bu dönemde Afganistan'da görev yapan General Anderi Snesarev, 1921 yılında Sovyetlerde Afganistan hakkında ilk analiz çalışmasını kaleme almıştır. Afganistan'ı boydan boya gezen ve Afganistan'ı “yabancı bir işgal gücü için karabasan” olarak niteleyen Snesarev'in kapsamlı çalışması Sovyet askeri uzmanlarınca bir süre sonra unutulmuştur. Zira uzun yıllar askeri akademilerde okutulan bu çalışma, yazarın 1931'de tutuklanmasıyla toplatılmış ve ancak elli sekiz yılın ardından 1989'da Sovyet ordusu çekilirken -yani iş işten geçtikten sonra- yeniden basılmıştır (Braithwaite, 2011: 29).

Antlaşma, tahmin edileceği üzere Hindistan devrimi konusuna değinmiyordu; ayrıca Afgan tarafına güvence olarak Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığına müdahale edilmeyeceğine dair (8. Madde) bir şerh de eklenmişti. Britanya emperyalizmine karşı mücadele vermiş biri olarak Müslüman kamuoyunun gözünde kahramanlaşan Emanullah Han'ın, Buhara ve Hive hanlıklarının bağımsızlığı konusunda ısrarcı bir tutum takınması doğal bir tutumdur. Ancak Sovyet Rusya pratikte bu 8. Maddeye uygun hareket etmemiş ve özel olarak Buhara'da ve genel olarak tüm Türkistan'daki askeri müdahaleleri ile Afgan tarafını zor durumda bırakmıştır. Emanullah Han uzun bir süre boyunca

Buhara meselesinde tarafsız kalmaya gayret etmiş, hem Buhara Hanı'nda kaçan Buharalı komünistlere; hem de Sovyetlere karşı savaştan Basmacı isyancılara sığınma hakkı tanıyan çift taraflı bir siyaset izlemiştir (Hatunoğlu, 2016: 198). Bu politikasının sonucu olarak tahtından olan son Buhara hükümdarı Âlim Han'a (1911-1920) ve ailesine sığınma hakkı vermiş; ancak onun da anti-Sovyet politika izlemesine izin vermemiştir. Emanullah Han nasıl Hindistan'a karşı Bolşevik projelere izin vermediyse kendi ülkesinin de Sovyetlere karşı silahlı mücadelede kullanılması taraftarı değildir. Emanullah Han, Buhara Emiri Âlim Han'a aylık 16.500 rupilik bir maaş bağlayarak Kâbil'de ona bir köşk tahsis etmekle yetinmiştir (Saikal, 2004:269). Halk arasında Âlim Han'ın bu şekilde "Afganistan'da sürgün olarak gitmesinin ve orada saygın bir esir konumunda tutulmasının, Lenin'le Emanullah Han'ın ortak planı olduğu; hatta Emanullah Han'ın Âlim Han'a ödediği paranın dahi Sovyetlerden gönderildiği söylentileri yayılmıştır (Hatunoğlu, 2016: 239). Gerçekten de Âlim Han ve çevresindeki Basmacılar Afganistan'da hem Sovyet gizli polis örgütü ÇEKA hem de Afgan hükümetinin sıkı kontrolü altında olduğunu, sonradan Batı ülkelerine sığınmış eski bir ÇEKA ajanı olan Georgiy Agabekov'un anılarından da öğrenebilmekteyiz (Hatunoğlu s.242; Boulounqi, 2000: 926). Afgan sınırındaki Basmacılar bir süre daha iki devlet arasında sorun teşkil etmeye devam ettiler. Sovyetlere karşı mücadeleyi tek etmeyen Basmacı lideri İbrahim Lakay ve adamları Afganistan'dan sınırı geçerek Sovyet tarafında gerilla eylemleri yapmaktaydılar. 1926'da Basmacılar meselesi Sovyet ve Afgan askerlerini karşı karşıya getiren ciddi bir krize dönüşmüştü. Bu geçişleri engellemek için Sovyet askerleri Amu Derya Nehri üzerinde yer alan bazı küçük ama stratejik adaları işgal etmişler; ancak çatışma fazla büyümeden Sovyet askerleri geri çekilmişlerdir.1926 Protokolü ile Afganistan Basmacıları engelleme sözü vermiştir (Saikal, 2004:70).

Sonuç olarak Buhara ve Basmacılar meselesi ekonomik ve siyasi çıkarları ortaklaşan Bolşevikler ile Emanullah Han idaresi arasında kalıcı bir sorun oluşturmamıştır. Afganistan'ın, Sovyet Rusya'ya 1923 yılında 1,3 milyon ruble olan ihracatı 1929 yılına gelindiğinde yaklaşık on kat aratarak 11,7 milyon rubleye yükselmiştir. Afganistan'ın ithalatındaki artışı ise çok daha yüksek orandaydı. 1923/24'te sadece 69.000 ruble olan ithalat oranı 1929'da 7 milyon rubleye fırlamıştı (Noorzoy, 1987:45).

#### **4. EMANULLAH HAN SONRASINDA SOVYET-AFGAN İLİŞKİLERİNDE DURGUNLUK DEVRİ (1929-1955)**

Emanullah Han'ın devrilmesi Sovyet Rusya'da şaşkınlığa ve takınılacak tutumda belirsizliğe yol açmıştı. Sovyetler başlangıçta bu köylü-halk ayaklanmasına sempatiyle yaklaşmıştı (Boulounqi, 2000: 926). Ancak isyancıların püriten fundamentalistler olduğu (tahtı ele geçiren Kalakani'nin ilk işi kız okullarını kapatmak olmuştur) üstelik de Basmacılarla yakınlıkları kısa sürede anlaşılınca Sovyet Rusya devrik Hanı destekleme kararı almıştır. Emanullah Han'ın Moskova'daki temsilcisi Gulam Nabi Han, Sovyet hükümetini askeri bir birlik oluşturarak Afganistan'a müdahale etmeye ikna



etmiştir. Emanullah Han'a karşı isyan başladığında Stalin Afgan askeri üniforması giymiş 1000 askeri, kendisini bir Türk subayı gibi tanıtan General Vitali Primakov<sup>3</sup> (1897-1937) önderliğinde Emanullah Han'a yardıma göndermiştir. Sovyet birlikler Mezar-ı Şerif ve Belh'e girmişler; fakat halkın Primakov'u hoş karşılamaması ve Emanullah Han'ın da mücadele etmeden ülkeden kaçtığı duyulunca Stalin Kızıl Ordu birliğini geri çağırmıştır (Braithwaite 2011:29).

Sovyet ordusu 1929'da Afganistan'dan çekildiği esnada hanedanın Avrupa'da sürgünde yaşamakta olan üyelerinden Nadir Han (1929-1933), Afganistan'a dönerek Kalakani'yi yakalattırıp idam ettirmiştir. Rasyonel bir siyasetçi olan ve artık Şah unvanını kullanmaya başlayan Nadir Han gerek Emanullah'ın radikal imajından gerekse Sovyetlere karşı cihat için sınırlarını kullanan Basmacılar'dan eşit derecede uzakta ılımlı bir modernistti ve ne Britanya ne de Sovyet Rusya ile hiçbir şekilde gerilim yaşamak taraftarı değildi. Nadir Şah ülkesini üs edinmiş İbrahim Lakay komutasındaki tüm çeteleri baskı altına alarak onları sınır dışı etmiş ve Lakay'ın Sovyetlerce yakalanıp idam edilmesini sağlamıştır. 1931 yılında Sovyetler ile yeni dostluk antlaşması imzalayan ve kısa süreli saltanatında Afgan-Sovyet ilişkilerini belirli bir statüko kazanmasını sağlayan Nadir Şah 1933'te suikasta kurban gitmeden önce oğlu Zahir Şah (1933-1973) devrinin dış politik alt yapısını büyük ölçüde hazırlamıştı.

Zahir Şah'ın kırk yıllık saltanatı, Sovyetler Birliği'nde devrimci romantizmin geride kaldığı onun yerini reel dış politikanın aldığı bir döneme denk gelmişti. Afgan-Sovyet ilişkileri bir durağanlık dönemine girmişti ve Afganistan uzun süredir Sovyetler dışında da destek alabileceği alternatiflerin peşindeydi; ancak 1922'den beri diplomatik temas kurmak istedikleri ABD II. Dünya Savaşı'na kadar bu ülkede bir temsilcilik açmaya dahi gerek görmemişti (Riedel: 2014:22). Amerikalıların ilgisizliği sebebiyle Afganistan 1930'lar boyunca Almanya, Japonya ve İtalya gibi militarist ülkelere yardım almaya çalıştı. Hatta Almanya olan ilişkiler ideolojik bir yakınlığı dahi yol açmıştır. 1930'lar Afgan elitleri arasında –tıpkı İran'da olduğu gibi- Aryancı düşüncelerin doğduğu yıllardı (Hale, 2003) Abdulhay Habibi, Faiz Muhammed, Muhammedin Zhwak, ve Abdurrahman Pazhwak gibi aydınlar “5000 yıllık Aryan yurdu Afganistan” söylemini inşa ederken bir yandan da Afganistan'ın güneydoğu sınırlarını belirleyen Durand Hattı'nı geçersiz kabul ediyor ve tüm Peştunların birleştiği bir ülke hayal ediyorlardı. Onların bu tutumu yıldızı giderek parlamakta olan ve 1935-1938 arasında Kandahar valiliği yapan Zahir Şah'ın kuzeni Muhammed Davud Han tarafından da desteklenmekteydi. Zahir Şah'ın Fransa'ya olan eğiliminin aksine Davud, Nasyonal Sosyalistlerin “tek halk, tek millet, tek lider” sloganından etkilenmişti ve Afganistan'ı Aryan-Peştun ulus kimliği altında tek bir ulusal kimlik altında birleştirmeyi arzu eden bir siyasete sahipti (Saikal, 2004:111).

Afganistan'ın Almanya ve müttefikleriyle yakınlaşma eğilimleri Sovyetlerin bu ülkeye ilgisini mecburen arttırdı. Sovyetler ve Britanya, Afganistan gibi Almanya'ya sempati duyan İran'ı işgal

<sup>3</sup> Afganistan seferine komuta eden V. Primakov 1937'de Stalin emriyle kurşuna dizilmiştir (Braithwaite 2011: 29).

ederek Hitler'e ve Aryancı ideolojiye sempatisinin gizlemeyen Şah Rıza Pehlevi'yi 1941'de tahttan indirdiler (Abrahamian 2018: 129). Afganistan'a bu türden bir müdahale olmadıysa da müttefikler Afganistan'da varlıklarını daha yoğun biçimde hissettirme ihtiyacı duydular. 28 Temmuz 1940'ta Sovyetler Birliği ile Afganistan arasında yeni bir saldırmazlık antlaşması imzalandı. Amerikalılar da ilk kez yeryüzünde Afganistan adında bir ülke olduğunu hatırladılar ve özellikle Japonya ile savaş başladığında Japonya'yla pozitif ilişkilere sahip olan bu ülkede ilk kez elçilik açma kararı aldılar. Afganistan bu açıdan hem Sovyetler hem de Amerika'dan destek alabilecek bir pozisyona kavuşmuştur.

## **5.DAVUD HAN'IN BAŞBAKANLIĞI (1953-1963) ve CUMHURBAŞKANLIĞI (1973-1978) DEVRİNDE SOVYET-AFGAN İLİŞKİLERİNİN YENİDEN CANLANMASI**

II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan beklenmedik olaylar Afganistan'ı tam bir yalıtılmışlığa sürüklemişti. 1947'de Hindistan'ın parçalanarak bağımsız olması ve "Pakistan" adlı bir ülkenin ortaya çıkışı ile Afganistan kendisini dünya sistemi ile çatışma içinde buldu. Pakistan'ın sınırlarına itiraz eden Afganlar Peştun ve Beluci halkın yoğun olarak yaşadığı Peşaver bölgesi (North-West Frontier Province/NWFP, şimdiki *Hayber Pakhtunhwa*), Belucistan ve Aşiretler Bölgesi (Federally Administered Tribal Areas/FATA) gibi eyaletlerin kendilerine verilmesini veya en azından bu bölgelerde Afganistan'ın da dâhil olduğu üç seçenekli referanduma gidilmesi gerektiğini savundular (Ferrie: 2009 3-8). Britanya ise durumu bir oldu-bittiye getirerek referandumda yerel halka Pakistan veya Hindistan'a katılma kararıyla sınırlı bir seçenek sunmuş, seçeneklerde "Afganistan" olmadığı için halk mecburen Pakistan'ı tercih etmişti (Saikal, 2004:120). Bu referandumu geçersiz sayan Afganistan ise adı geçen eyaletlerde yeni bir *self-determinasyona* gidilmesini istedi. BM bu talebi kabul etmeyince; Pakistan'ın BM'ye üyeliğine red oyu veren Afganistan *Pakhtunhwa*, FATA bölgelerinde bağımsız bir "Peştunistan" kurulması için mücadele etmeye başladı (Wahab-Youngerman 2010: 122-123). Bağımsız Peştunistan girişimi Pakistan ordusunun harekâtıyla bastırılırken, iki ülkeyi defalarca sıcak çatışmanın eşiğine getiren bu sorunda Batı dünyası "kendi eseri olan" Pakistan'dan yana bir tavır içinde oldu ve Afganistan'ı yalnız bıraktı. Hatta ülkenin ticari açıdan en önemli sınır kapıları Pakistan tarafından kapatılarak Afganistan tam bir izolasyona sürüklendiğinde de bu duruma müdahale etmediler. Afgan heyetleri ablukanın ve Pakistan hava kuvvetlerinin tacizlerinin sona erdirilmesi için ABD gibi tarafsız olarak gördükleri güçlere defalarca başvuruda bulunmuşlarsa da Amerikalılar Pakistan'ın çıkarlarını önemsediklerinden Afganistan'ı taleplerinde desteklemediler (Riedel, 2014: 23).

Afganistan'ın yalıtıldığı 1947 sonrasında Sovyetler Birliği, bu ülkeye destek olan tek bölge ülkesi olarak dost bir tutum takılmaktaydı. Özellikle Kruşçev'in yönetime gelmesinden sonra Sovyet siyaseti "devrim ihraç etmek" yerine teknolojik yardım ve kalkınma planlarına destek olma yoluyla o

dönemde Bağlantısızlar veya Üçüncü Dünya olarak anılan ülkelerle ilişkilerini geliştirme hedefine kitlenmişti. Eski militan Bolşevik tipinin yerini artık “dost ülkelere Sovyet değerlerini temsilen giden” askeri uzmanlar, doktorlar, mühendisler, jeologlar vb. almıştı. Sovyet teorisyenleri, sanayi alanında yardımlarla bağlantısız ülkelerde “kapitalist olmayan kalınma yoluna sokulacağını” bu ülkelerde işçi sınıfının geliştireceğini ve bu yöntem sayesinde üçüncü dünyanın Batı emperyalizmden koparılacağını savunmaktaydılar. Kruşçev bu politikayı şu şekilde özetlemişti: “ *Sovyetler Birliği Asya ve Afrika ülkeleriyle yaptığı ekonomik ve teknik işbirliğinin temelinde, bu ülkelerin geri kalmışlığa, kötü sağlık şartlarına ve okuma-yazma bilmezliğe karşı açmış oldukları savaşta onlara yardım etme isteği bulunmaktadır Asya ve Afrika ülkeleri ile yaptığımız teknik ve ekonomik işbirliği, baskı altında bulunan halkların ulusal kurtuluş hareketlerini her zaman ve sürekli bir biçimde destekleyişimizin mantiki bir sonucudur*” (Malawya 1965: 30). Bu cümlelerden de anlaşıldığı üzere yardım yapılan ülkelerin mutlaka komünist veya sol tandanslı rejimler tarafından yönetilmesine gerek yoktu. Bu rejimlerin kendi iç siyasetlerinde -tıpkı Türkiye, Irak ve Mısır’da olduğu gibi- komünistlerin düşmanı olsalar da- dış siyasette Sovyetlerin dostları olmaları yeterliydi. Bu dönemde Sovyetler Birliği, Afganistan ve Hindistan gibi ilişkiler içinde olduğu Asya ülkelerine %2,5 gibi göstermelik faizlerle kredi vermekteydi. Oysa Batılı ülkeler benzer fonlar için %12 oranında faiz istemekteydiler. Daha da ötesi Batılı ülkeler kendi ekiplerini getirerek fabrika inşa ediyor ve üretim sürecinin kilit noktalarında yerli işçileri istihdam etmiyorlardı. Oysa Sovyetler Birliği teknik eğitim vererek işçilerden mühendislere kadar yerel bir sanayinin oluşmasının alt yapısını hazırlıyordu.<sup>4</sup> Bu durum da Afgan liderlerini Sovyet desteği almaya yöneltiyordu.

Tüm bunların az gelişmiş ülke halklarına şirin görünmek, komünizmi veya en azından Sovyet nüfuzunu yaymak için yapıldığı iddia edilebilir. Nitekim ticari ilişkilerde Malawya’nın çizdiği bu “tek taraflı özveriye dayalı tabloya karşılık Afgan yazar M.S. Noorzoy, Sovyetler Birliği’nin de ticari ilişkiler kurduğu ülkeleri bir şekilde kendi mamul ürünlerine muhtaç durumda bıraktığını ileri sürmüştür. Noorzoy’un verdiği bilgilere göre Afganistan’da hiçbir zaman bir petrol rafinerisi inşa etmeyen Sovyetler Birliği, bu ülkeden 1982’de 44 milyon dolarlık ham petrol ithal ederken; karşılığında 98 milyon dolarlık petrol ürünü satmıştı (Noorzoy, 1987: 49). Sovyet ekonomisi de kimi örneklerde “kâr-zarar” mantığı güdülerken işlemekteydi. Yine Afganistan örneğinden yola çıkarsak 1979-1982 arasında Sovyetler, Afgan hükümetinden 1000 metreküpüne 48 dolar ödeyerek doğal gaz almaktaydı. Hâlbuki bu yıllarda dünya piyasalarında doğalgazın 1000 metreküpü 114 dolardı. İran’da bu fiyat aynı miktar için 121 dolar, Sovyetlerde ise 180 dolar ödenmekteydi. Afganistan bu ticaretten o yıl 335 milyon dolar zararlı çıkmıştı (Noorzoy, 1987:54).

<sup>4</sup> Örneğin 1964 yılına gelindiğinde 1000’e yakın Hindistanlı mühendis ve teknik uzman Sovyet üniversitelerinden sanayi teşekküllerinin nasıl kurulabileceği konusunda eğitim almış durumdaydı (Malawya, 1965: 32-35.).

Öte yandan Sovyetlerle kurulan ilişkilerin siyasi, ekonomik bedelleri ne olursa olsun az hâlen sömürgeci/post-kolonyalist kafa yapısına sahip olan Batılı ülkelerin ellerindeki teknik bilgi ve alt yapıyı az gelişmiş ülkelere aktarmak istemedikleri 1950-1970 arası dönemde Hindistan, İran veya Afganistan gibi ülkeler için ağır sanayi ithalinde Sovyetler Birliği'nin yerini tutacak ticari bir partner bulunmamaktaydı.<sup>5</sup> Pakistan ve İran'la yaşadığı siyasi-ekonomik sorunlar nedeniyle tam bir kuşatılmışlık içinde olan Afganistan için ise bu daha da belirleyici bir durumdu. 1950'lilerin ve 1960'ların dünyasında Afganistan batı sınırında Herat üzerindeki arzularından vazgeçmemiş ve Helmand Barajı projesini engellemeye çalışan bir İran'la gerginlik içinde ilişkiler yürütmek zorundaydı. Güney doğuda ise Pakistan dönem dönem Afgan-Pakistan sınırındaki Peştun ve Beluci köylerini bombalamaya devam etmekteydi. Pakistan ayrıca Afganistan'ın dış dünyaya petrol satışını ve deniz aşırı ülkelerle temas kurmasını engelliyordu. Daha da kötüsü Pakistan ve İran, Amerika tarafından cömertçe silahlandırılırken; Afganistan Amerika ve Batılı müttefikleri tarafından silah ambargosu altında tutulmaktaydı. Afganistan'a ancak Peştunistan ve Belucistan davalarından vaz geçerse silah temin edileceği söylenmekteydi (Riedel, 2014:23) Bu şartlar altında Afganistan nefes alabileceği tek ülkeye Sovyetler Birliğine yöneldi, daha doğru söylemek gerekirse Batı kulübü tarafından sürekli dışlanması sonucu bu siyasete itildi. Afganistan'ın 1947 sonrasında yaşadığı yalnızlık ve kuşatılmışlık duygusu incelenmeden bu ülkenin kendisini Sovyetlerin müttefikli olmaya karar vermiş elitlerin eline geçmesini kavramak mümkün değildir.

1955 yılında Afganistan'da Zahir Şah'ın kuzeni –eski Kandahar valisi-Muhammed Davud Başbakan oldu. Davud, “Afganistan'ın zaman kaybettiğini düşünmekte ve bir an önce sanayileşen bir ülke haline gelmesini” arzu etmekteydi. Afganistan'ın bölgede güçlü bir ülke olması için enerji ve ulaşım alanında hamleler yapması ve güçlü bir orduya sahip olması gerekmektedir. Bütün bu planlarını gerçekleştirebilmek için de başvurabileceği yegâne ülke o dönem için Sovyetlerdi. O güne (1955) kadar Afgan-Sovyet ilişkileri 1930'lardan beri bir ilerleme kaydetmemişti. 1955'te Afganistan Sovyetler Birliği'yle yıllık 10 milyon rublelik ihracat, 12 milyon rublelik de ithalat yapmıştı (Noorzooy, 1987: 45). Bu oranlar ticaret hacminin neredeyse 15 senedir hiç ilerlemediğini; hatta dolar kuru hesap edildiğinde düştüğünü göstermekteydi.

Afganistan komşularıyla olan güç dengesizliğini gidermek için 1955'te Çekoslovakya'dan 3 milyon Amerikan doları değerinde silah aldı. 1956'da Sovyetlerden 32 milyonluk T-34 tankları ve MİG-17 savaş uçakları alımı anlaşması yapıldı (Riedel, 2014: 24). Böylece Afganistan ilk kez bir jet filosuna sahip oldu ve kara ordusunu güçlendirdi. Sovyetler Birliği'ne eğitim almaları için askeri

---

<sup>5</sup> Aynı durum Türkiye için de geçerliydi. Türkiye'de de Sümerbank (1933), Karabük Demir Çelik (1939), ilk tekstil fabrikaları olan Nazilli ve Kayseri Tekstil (1938), Türkiye'nin ilk kez alüminyum üretmesini sağlayan Seydişehir Alüminyum (1972), Bandırma Sülfürik Asit (1972) ilk petrol arıtım tesisi olan TÜPRAŞ (1972) İskenderun Demir-Çelik (1975) gibi temel (ağır) sanayi yatırımları Sovyet sermayesi ve teknik yardımları ile kurulmuştu (Polatoğlu, 2019: 477-496). Bu faaliyetler esnasında 50.000 den fazla Türk işçisi ve mühendisi de Sovyet teknikerler tarafından eğitimden geçirildi. Böylece Türkiye yabancı yardımı olmadan da bu kuruluşların işletilebilme şansını elde etmişti.

öğrenciler yollanmaya başlandı. Zaman içinde eğitim amacıyla Sovyetlere yollanan öğrencilerin sayısı 7000'i bulacaktır (Wahab ve Youngerman 2010:125). Kruşçev SBKP sekreteri olduktan sonra ilk yurt dışı ziyaretini Afganistan'a yaptı. Burada yaptığı konuşmasında Pakistan-Afganistan çatışmasında Afganistan'dan yana olduklarını açıkladı. Ayrıca Afganistan'a 100 milyon dolarlık göstermelik (%2) faizli yardım da bulunacaklarını açıkladı. 1955'ten sonra Afganistan Sovyetlerden bu türden krediler almaya devam etti. 1967'de alınan kredi oranı 570 milyon dolara çıkmıştı. 1978'e kadar 1 milyar doları askeri alanlarda olmak üzere 2,2 milyar doları geçmişti. Oysa aynı zamanda (1955-1977) Afganistan ABD'den –sivil kalemlerde olmak şartıyla- ancak 470 milyon dolarlık yardım alabilmişti (Noorzooy, 1987:45). 1957 yılında Afganistan'ın ihracatında Sovyetlerin payı %29'du. Bu oran 1977-1978 mali yılında %37'ye çıkmıştı. Savr Devriminin ardından (1978) 1978-1979 mali yılında ise ani bir yükselişle neredeyse yüzde yüz artarak %64 oranına çıkacaktı. Aynı yıllarda ithalatta da Sovyetlerin payı belirgin biçimde artmıştı. 1958 yılında Afganistan dış ithalatının %42'sini Sovyetlerden yapmaktaydı. Bu oran 1963'te %58'e çıkmıştı. Sovyetler Birliği ile ilişkilerin zayıfladığı Zahir Şah'ın son yıllarında %8,5 oranına düşmüş; ancak Sovyet yanlısı Muhammed Davud'un tek başına iktidar olmasıyla yeniden yükselişe geçmişti. Davud'un devrildiği yıl olan 1978'de Afganistan'ın ithalatındaki Sovyet payı %34 civarındaydı (Norzooy, 1987:47).

Sovyet etkisi ile Afganistan'da da beş yıllık kalkınma planları devreye girmişti. Birinci beş yıllık kalkınma planı Muhammed Davud'un Başbakanlığı esnasında 1957'de yürürlüğe koyuldu. Planlar doğrultusunda Sovyet teknik heyetleri de Afganistan'a akmaya başladılar. 1978 öncesinde çeşitli sanayi ve madencilik sektörlerinde 2000 kadar Sovyet uzman Afganistan'da çalışmaktaydı. Sovyet mimarları, ziraat mühendisleri, jeologları, arkeologları ülkenin her yanında faaliyet yürütmekteydiler. Sanayileşme faaliyetleri de Sovyetlerce desteklenmekteydi. Bu işbirliği 1954'te Sovyetlerden alınan 3,5 milyon dolarlık ilk kredi ve teknik uzman yardımı ile Kabil ve çevresinde ekmek fırınları inşası, bir asfalt fabrikasının kurulması ve Kabil caddelerinin düzeltilmesi projeleriyle başladı. Ardından Çekoslovakya'dan sağlanan kredi ile Afganistan'ın ilk çimento fabrikası kuruldu. Bu projeler için Afganistan daha önce *Amerikan Export Bank*'a başvurmuş ama kredi alamamıştı. 1955 yılında yapılan takas antlaşması sonucunda Afganistan'ın aldığı dış yardımlar ve kredilerde Sovyetlerin payı %70 oranına ulaşmıştı (Erman, 2017:100). Kruşçev Aralık 1955'te Kabil'i ziyaret etti ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a yol, köprü, geçitler gibi büyük inşaa projelerini gerçekleştirebilmesi için 100 milyon dolarlık bir yardım paketi hazırladığını duyurdu. Böylece Afganistan'ın –ve dünyanın- en yüksek noktasında açılan, Afganistan'ın kuzeyini doğrudan güneyine bağlayan Salang Tüneli, Bagram ve Şindand Havaalanları gibi büyük boyutlu projelerin yapımına başlanmış oldu. Pul-i Humri ve Naghlu da iki hidro elektrik santralının yapımı, Celalâbad ve Naghlu da sulama barajları ve kanal sisteminin inşası Kabil'de bir maden teknik laboratuvarı gibi ek projeler de bu listeye eklendi (Erman 2017: 103). Bir türlü tamamlanamayan Helmand Vadisi'ndeki baraj projesi de Sovyet yardımları sayesinde bitirilecekti. Sovyet desteğiyle yapılan sulama kanalları sonucu

Afganistan'da tarım gözle görülür oranda ilerledi ve birçok göçebe kabile bu dönemde yerleşik tarımcılara dönüştüler.

1955 sonrasının bu olumlu atmosferinde Sovyetlerin Peştunistan ve Belucistan meselelerinde Afganistan'ın haklı olduğuna savunan tek büyük güç olarak ortaya çıkışı ve Pakistan'ın söz konusu eyaletlerinden referandumla gidilmesi gerektiğini savunması, ticari ilişkilerin yanı sıra iki ülke arasında stratejik açıdan da bir yakınlaşma söz konusu olmuştu. SBKP Genel Sekreteri Kruşçev'i takiben 1958 yılında Sovyet Devlet Başkanı ve II. Dünya Savaşı kahramanı Mareşal Voroşilov'un Afganistan'ı ziyareti bu ülkenin düşmanlarına verilen bir gözdağı olarak algılanmıştı. 1960 yılının Şubat ayında Kruşçev beş yıl aradan sonra yeniden Afganistan'a geldiğinde Gazi Stadyumunda 30 bin kişilik coşkulu bir kalabalığa seslenmekteydi (Erman, 2017:105-110).

Brejnev'in 1963'teki ziyareti esnasında ise Afganistan'ın gerçek anlamda ilk üniversitesi olan Kabil Politeknik Üniversitesi (KPU) temeli atılmıştır. 1955 sonrası yapılan antlaşmalar sonucunda Sovyet teknik uzmanlarına Afganistan'da maden arama yetkisi verildi. Kısa bir süre sonra Afganistan'da doğal gaz yatakları keşfedilmişti. 1957'de Moskova'yı ziyaret eden Zahir Şah Afganistan'da petrol arayan Sovyet uzmanlarının sayısının artırılması konusunda Sovyet tarafıyla anlaşmıştı. Anti-Sovyet edebiyat bu girişimlerinin her birinin Sovyetlerin Afganistan'ı yutmak için attığı planlı adımlar veya ülkenin kaynaklarının sömürülmesi için yapılan girişimler olarak nitelemiştir. Hâlbuki bu projeler ve yatırımlar her iki tarafında çıkarına olan (*win-win*) prensibine göre ilerlemekteydi. Kuruluşların hepsi iki taraflı ortaklıklara dayanmaktaydı ve bu projelerde çok sayıda Afgan mühendis, jeolog, arkeolog vb. çalışma fırsatı bulmuştu. KPU'da yüzlerce Afgan mühendis, kimyager ve teknik uzman yetişti. Buradaki eğitim o kadar başarılıydı ki sonraki yıllarda İslami direnişin liderliğini artık Afganistan'ın geleneksel tutucuları olan mollalar değil; Kabil üniversitesinden yetişmiş mühendisler, hukukçular vb. liderlik edecekti. Tıpkı mücahitlere uçak savar, roket atar kullanmayı, bomba yapımını vb. öğreten kadroların büyük bölümünün Sovyet askeri okullarında eğitim almış olması gibi.

Afgan-Sovyet ilişkileri üzerine yapılan araştırmalar genellikle stratejik, askeri ve ekonomik ilişkilere odaklanmaktadır. Oysaki 1955-1979 yılları arasındaki dönemde bilimsel ve kültürel alanda da Afgan-Sovyet ilişkileri altın çağını yaşamaktaydı. 1970'li yıllar boyunca Sovyet ve Afgan jeologlarının ortak çalışmaları sayesinde ülkenin kapsamlı jeolojik ve tektonik haritaları oluşturuldu. 1980'de Sovyet ve Afgan jeologlarının son 20 yılda ortak çalışmalarının sonuçlarının toplandığı iki ciltlik *Afganistan'ın Jeolojisi ve Mineralleri* derlemesi yayımlandı. KPU Jeoloji Fakültesi'ne bağlı olarak, Afganistan'ın bölgesel jeolojisini, minerallerini, mineraloji ve mineral oluşturma süreçlerini, petrografi, dinamik jeoloji ve paleontolojisiyle ilgili bölümler ve yine bu konularla ilgili eğitsel bir müze açıldı. Bamyan eyaletinde çeşitli kurslar açılarak öğrencilere madencilik hakkında bilgi

verilmeye de başlanmıştı. (Slavin, 2016).<sup>6</sup> Jeoloji gibi arkeolojik faaliyetlerde de benzer bir işbirliği söz konusuydu. Afganistan’da *Tilla Tepe*, *Dalverzin Tepe*, *Taşlı Tepe* gibi önemli arkeolojik alanlar 1970’li yıllarda Sovyet-Afgan ortak heyetlerince kazılmış veya bir süre sonra Afgan arkeologlara teslim edilmişti.<sup>7</sup>

## 6. “NİSAN DEVRİMİ” SOVYET-AFGAN İLİŞKİLERİNDE RADİKAL DEĞİŞİM

Politik hayatı boyunca Sovyetlere yakın durmayı tercih etmiş olan Davud Han’ın son yıllarında Sovyetler Birliği’nden uzaklaşmaya başladığı, ABD, Pakistan ve Mısır’la ilişkilerini ilerletmek istediği görülmektedir. Davud Han’ın değişen siyaseti, sol görüşlü bakanların hükümetten tasfiyesi ve artık genç subayların eğitim için Sovyetler Birliği yerine Mısır’a gönderilmeye başlanması de o dönemde ABD’nin en iyi müttefiki olan İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi ile yakınlaşması Sovyet liderlerinin Davud Han’a karşı şüpheli yaklaşımlarına sebep olmuştur (Oğuz, 2001:93-94). 1977 yılında Davud Han’ın Sovyetlere yaptığı son gezi esansında Brejnev ile son derece gergin geçen bir toplantı yapılmıştır. Dönemin tanıklıkları Sovyetler Birliği’nin bu toplantı sonucu Davud Han’ın “üstünü çizdiğini” belirtmektedir (Oğuz, 2001: 95). Bu olayın ardından çok uzun bir zaman geçmeden Davud Han Nisan 1978’de Sovyet yanlısı subaylar tarafından devrilmiş ve çatışmalar sırasında öldürülmüştür. Tarihe Nisan (Savr) Devrimi olarak geçen bu olayın ardından subaylar iktidarı Sovyet yanlısı Afganistan Demokratik halk Partisi’ne (*Hizb-i Demokratik-i Halk-i Afganistan*) devretmişlerdir. Soğuk Savaş döneminde uzmanlar genellikle Nisan askeri darbesinin arkasında Sovyet istihbaratı olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak bunu kanıtlayacak bir belge olmadığı gibi günümüzde Amerikalı uzmanlar da darbenin Sovyetlerce değil yerel Afgan komünistlerince örgütlendiği düşüncesindedirler (Riedel, 2014:28-29).

Ardından yaşanan gelişmeler de Sovyetler Birliği’nin “oyun kurucu” bir güç olarak hareket edemediği adeta Afganistan meselesine sürüklendiğini göstermektedir. Sovyet arşivi belgeleri Sovyet

---

<sup>6</sup> Bu şekilde savaştan hemen önce ülkede madencilik ve mineraloji alanında önemli katkılar sunabilecek iyi yetişmiş bir jeolog sınıfı oluşmuş durumdaydı. Bu kuşağın büyük bölümü savaş başladıktan sonra ülkelerini tek etmiştir. Üniversite’nin tüm bilimsel alt yapısı eğitim kurumları, iyi donanımlı derslikler ve laboratuvarları, kütüphanesi ve jeoloji müzesi 1990’lı yıllarda Mücahitler tarafından tahrip edilip yağmalanmış ve ülkedeki madencilik faaliyetleri tamamıyla durmuştur. 2002’den sonra eski Politeknik mezunları gibi Kurumu canlandırmaya çalışan Afgan hocalarının büyük çoğunluğu bir zamanlar Politeknik’te, Sovyet öğretmenlerden eğitim almış veya doğrudan Sovyet üniversitelerinde eğitim görmüş kişilerden oluşmaktaydı. “Yeni Politeknik’in” rektörü Moskova Devlet Üniversitesi Jeoloji Bölümünden mezun olmuş olan, Prof. Dr. Isatullah Ahmed’ti. Isatullah Ahmed, Afganistan’da jeolojinin gelişimine büyük emekler harcamış olan ünlü Sovyet bilim insanı Slavina’nın öğrencisiydi (Slavin, 2016).

<sup>7</sup> Sovyet kazılarında ele geçen buluntuların Afganistan’da kalması prensibiyle yapılmaktaydı. Oysa Fransız arkeologlar zamanında yaptıkları anlaşmalarda buldukları eserlerin %50’sini Paris’teki Guimet Müzesine taşımışlardı (Gorshenina ve Rapin, 2006: 57)Soğuk Savaş propagandacıları Sovyetlerin de benzer şekilde buldukları eserleri –yasal veya gizli yollarla- Sovyetler Birliği’ne kaçırdıkları iddialarında bulunmaktaydılar. Örneğin Sovyet-Afgan arkeologlarınca keşfedilen 20.000 altın parçalık “Tilla Tepe Hazinesi”nin Kızıl Ordu tarafından kaçırdığı iddia edilmişti. Hâlbuki Tilla Tepe hazinesi on beş sene boyunca Afganistan Merkez Bankası’nda gizlenmiş ve bu sayde btün müzeyi yağmalayan Mücahitler ve Taliban’dan korunmuştur. 2004 yılından yabancı ve Afgan uzmanlar Afganistan Merkez Bankası’ndaki altı kasayı açınca on beş senedir burada gizlenen hazineye ulaşmışlardır. (Grissmann, 2009: 318-323; Gall, 2004, Dupree, 1982: 525-544)

liderlerinin Afganistan'a askeri bir müdahaleye taraftar olmadıkları; ancak dönemin Afgan devlet başkanı olan Nur Muhammed Taraki'nin, Pakistan ve İran tarafından desteklenen muhalefeti bastırmak için sürekli olarak Sovyetlerden yardım istediğini göstermektedir (Riedel, 2014:34-37). Bu açıdan Taraki'nin yardım talebi tıpkı önceki dönemlerde Rusya'dan yardım isteyen emirlerin tavrına benzemektedir. Nitekim 1978 Aralık ayında 1921 dostluk antlaşmasının bir benzeri imzalanarak Afganistan bir saldırı altına kalırsa Sovyetlerin müdahale edeceği vurgulanmıştır (Brejnev 1980:15-16).

Ancak bu antlaşmaya ve Afganistan'dan gelen yardım taleplerine rağmen Sovyet politbürosu uzun bir süre Afganistan'da hükümet ile İslamcı militanlar arasındaki çatışmaya doğrudan müdahil olmak istememiştir. Sonuçta Moskova yardım taleplerine uzun süre sessiz kaldıktan sonra Afganistan'da iç darbeyle yönetime gelmiş olan Hafızullah Emin'in, ABD'ye yakınlaşma kararı alması ve İslami hareketin artık Sovyet sınırlarını tehdit edecek kadar güçlenmesi üzerine Afganistan'a asker gönderme kararı almıştır. Brejnev bir demecinde kendileri için bu kararın alınmasının kolay olmadığını belirtmiştir (Brejnev 1980: 16). Gerçekten de Sovyetler Birliği çöktükten sonra açılan arşivlere bakıldığında bu kararın şiddetli tartışmalar sonunda alındığı, Kızıl Ordu'nun ve dönemin Genel Kurmay başkanı Nikolay Orgakov'un müdahaleye açık biçimde karşı çıktığı görülmektedir (Lyakhovsky, 2007:18). Ancak sonuç olarak askerlerin Politbüro'da sivillerce alınan karara engel olma hakları olmadığından Kızıl Ordu Afganistan'a asker gönderilmesi kararına engel olamamıştır. Sonuçta Sovyet askeri müdahalesi sorunun daha da büyümesiyle sonuçlanacaktır.

## 7. SONUÇ

Afgan halkının hafızasında büyük bir trajedinin başlangıcını temsil eden 1979 müdahalesinden önceki dönemde Sovyet-Afgan ilişkileri pek az örneğine rastlanılacak derecede olumlu seyretmekte ve gelecek vadetmekteydi. Eğitim, teknik ve kültürel alanda her iki tarafında faydasına olan bir ilişki ağı gelişmiş durumdaydı. Bu iyi ilişki dönemi 1978'de Davud Han'ın Marksist subaylarca devrilmesiyle tam tersi bir noktaya sürüklenmiş ve Kızıl Ordu kendisini Afganistan'da savaşırken bulmuştur.

Afganistan'da 1979-1989 arası yaşananlar o dönemin kendine has koşulları sonucunda Soğuk Savaş kalıpları içinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme Afganistan'a yapılan Sovyet müdahalesini de salt ideolojik nedenlere dayandırılmasına yol açmıştır. Oysa tarih boyunca Anglo-Sakson güçler karşısında Dost Muhammed, Şir Ali Han, Emanullah Han vb. Afgan emirlerinin kurtarıcı veya dengeleyici bir güç olarak daima kuzey komşularına bel bağladıkları görülmektedir. Bu bakımdan Hindistan'da Britanyalıların yerini alan Amerika ve müttefiki Pakistan'ın kuşatması karşısında Afgan hükümetlerinin de 1950'lili yıllardan itibaren yeniden Sovyet desteğine yönelmeleri geleneksel denge siyasetinin bir sonucu olarak görülebilir. Bu yazının konusu olmamakla birlikte Taliban saldırısı karşısında mücahit liderlerin 1996'dan sonra eski düşmanları Rusya Federasyonu'nda askeri yardım talep etmeleri (Raşid, 2007: 59-63). Afganistan siyasetinde "kuzey komşunun" geleneksel rolünün bir



kez daha teyit edilmesi olarak yorumlanabilir. Tek fark Soğuk Savaş boyunca Sovyet-Afgan ilişkilerinde Marksist tandaslı bir takım söylemlerin de münasebetlere eşik etmesidir.

## **KAYNAKLAR**

Abdul Vekil. (2016), Ez Padişahi-i Mutlaka ila Sukut-i Cumhuri-yi Demokratik Afganistan, Cilt II, Kabil, Matbua-i Karevan.

Abrahamian, E (2018) Modern İran Tarihi, Çeviren:Dilek Şengül, İstanbul, İş Bankası Yayınları,

Alekseyeviç,S. Çinko Çocuklar, Çevirenler: Fatma-Serdar Arıkan, Kafka Yayınları, İstanbul, 2018.

Bayur, Y.H. (1987) Hindistan Tarihi Cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bose A.C. (1970) “The Indian Revolutionaries and the Bolsheviks, Their Early Contacts 1918-1922” Asian Studies ,Journal of Critical Perspectives on Asia 8(3),pp.336-351.

Boulouque, S. (2000) “Afganistan’da Komünizm”, Komünizmin Kara Kitabı, Der. Stépahen Courtois vd. Çevirenler: Bülent Tanatar vd. İstanbul, Doğan Kitapçılık, s.923-950.

Braithwaite,R. (2011) Afgnatsy The Russians in Afghanistan 1979-1989, Oxford/New York, Oxford University Press.

Brejne, L.I. (1980), Afganistan Üzerine, Çeviren: Hüseyin Aykol, Ankara, Ser Yayınları.

Budhraj, Vijay S.(1972) “The Communist International and Indian Politics”,Socialism in India, ed.B.R. Nanda, Bombay,Delhi,Bangalore. Vikas Publication.

Carr, E.H. (2015) Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 3 (1917-1923), Çeviren: Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları.

Dupree, L. (1982) “Afghanistan Viii. Archeology” *Encyclopaedia Iranica*, Fasc. 5, pp. 525-544.

Erman, K. (2017) Afganistan’da Sovyet Nüfuzu ve İşgali Etkileri ve Sonuçları, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi.

Ferrie, J. (2009) Pakistan: Minorities at Risk in the North-West, Minority Rights Group International, London.

Gall C. (2004) A Hoard of Gold That Afghanistan Quietly Saved, June 25, 2004, <http://www.nytimes.com> Erişim:09.11.2013.

Gorshenina, S. , Rapin, C. (2006), Kâbil’den Semerkand’a Arkeologlar Orta Asya’da, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Grissmann, C (2009) “Kabul Museum” EI, Vol. XV, Fasc. 3, pp. 318-323.

Habibi, A. (1970), Tarih-i Muhtasar-i Afganistan, Cilt II, Kabil, Devleti Matbuat.

Hale, C. (2003). Himmler’s Crusade: The Nazi Expedition to Find the Origins of the Aryan Race. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.

Hatunoğlu, N (2016) Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han, Ankara, Ötüken.

Kakar,H. (2006) A Political And Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901,Leiden-Boston,

Kumar,K.N ( 1990) Kumar, Political Parties in India, Their Ideology and Organisation, New Delhi, Mittal Publications.

Lyakhovski, A.A. (2007) Inside the Soviet Invasion of Afghanistan and the Seizure of Kabul, December 1979, Translation by: G. Goldberg and Artemy Kalinovsky, Cold War International History Project, Working Paper 5, Washington, Woodrow Wilson International Center.

Malawya, H.D. (1965) Sovyetler Birliği İle Az Gelişmiş Ülkeler Arasında Ekonomik İşbirliği, Çeviren: Selahattin Hilav, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Noorzoy, M.S. (1987)” Soviet Economic Interest in Afghanistan” Problems of Communism May-June, pp.43-54.

Oğuz, E (2001) hedef Ülke Afganistan, İstanbul, Doğan Kitap.

Osman, T. (2015), Esrar-ı Puştî Perde: Cihad ve Mukavemet-i Merdum-i Afganistan, Kabil, İntişarat-ı Meyvend.

Polatoğlu, M.G. (2019) “Türkiye ile SSCB Arasında 1965-1975 Döneminde Gerçekleştirilen Ekonomik İşbirliği ve Yapılan Yatırımlar”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 65,477-496.

Raşid, A (2007) Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya’da Yeni Büyük Oyun, Çeviren: Osman Akınhay, İstanbul, Agora.

Riedel, R. (2014) Ne Kazandık: Amerika’nın Afganistan’daki Gizli Savaşı 1979-1989, Çeviren: İkbâl Saylık, İstanbul, Matbuat Yayınları.

Rubinstein, A.Z. (1987), Soviet Foreign Policy Since World War II,Boston, Toronto, Little Brown Company.

Saikal M. (2004) Modern Afghanistan : A History of Struggle and Survival, London, I.B. Tauris.

Slavin, V.I. (2016) *Afghan Diaries*, Maxpress, <http://tatianazimakova.com/геология-без-границ-афганистан-кабул/>

Петров, Д. (2015). *Афганские звезды, Честь, боль и слава*, Компания «Металлоинвест»

Saikal, A. (2004) *Modern Afghanistan, A History of Struggle and Survival*, New York, Tauris.

Stalin,J. (1997) *Leninizmin Temelleri, Çevirenler: İsmail Yarkın-Saliha N. Kaya*, İstanbul, İnter Yayınları.

Tamarov V.(1992) *Afghanistan, Soviet Vietnam*, Transleted by Naomi Marcus, San Fransisco, Mercury House.

Toprak S. (2019) “Anglo-Rus İlişkilerinin Yapılandırılması Bağlamında 1908 Reval Görüşmesi” *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi Cilt 2 Sayı 2 Ekim 2019 ss.55-67*.

Wahab, Sh. , Youngerman, B. (2010), *A Brief History of Afghanistan, USA*, Infose Publishing.